

Слово матері

Борис Антоненко-Давидович

Якби ви знали, паничі...

Тарас Шевченко

Це оповідання я почув від одного пенсіонера. Як і я, він зайшов ненадовго до нашого спільного знайомого, начальника цеху великого київського заводу, де вони вдвох попрацювали десь близько тридцяти років. Зацікавившись темою нашої розмови, він затримався. Ми говорили про стиляг, про бешкетників, про тих молодиків, у яких через надмірне захоплення футболом голова часом відстає в своєму розвитку від ніг. Господиня, подаючи нам склянки з чаєм, вставила і своє слово, скаржачись, що нашим дітям часто бракує належної пошани до батьків, що вони не слухаються і слово матері вже мають за ніщо. Тут господиня скося глянула на своїх принишклих синів, старшого Юрка і першокласника Михайлика, які готували за окремим столом уроки. Видимо, перед цим у неї була з ними крута розмова, бо хлопці, хоч і удавали, що ретельно читають підручники, проте в той же час уважно прислухалися до розмови дорослих.

Новий гість довго сидів мовчки й лиш слухав інших, але, коли господиня сказала про слово матері, його очі дивно заграли, і він повернувся до вікна, за яким уже густішав присмерк раннього осіннього вечора й журно тріпотіло на деревах останнє листя. Якийсь час він сидів замислений, ніби вдивляючись у невидиму іншим далечінь, що простягалась десь за деревами й будівлями, потім тихо застукотів пучками по скатерці і підпер рукою насуплене, мов обважніле від думок чоло.

— Так-так... слово матері...— тихо промовив він сам до себе. Потім одхилився на спинку стільця і повагом почав оповідати.

Мій батько був простий сільський коваль. Він був малописьменний, його шкарубка від молота й усякого заліза рука могла написати, та й то з великим напруженням, тільки своє ім'я і прізвище, але друковане він читав непогано. І це, мабуть, тому, що читав він тільки одну книгу, яка була в нас у хаті і яку він знав майже всю напам'ять. То був "Кобзар" Тараса Шевченка. Чи батькові не доводилось читати нічого іншого, чи, може, Шевченкова поезія, тяжке життя і сама непокірна постать бунтівничого Тараса справили на нього таке велике враження, але "Кобзар" був для батька все. Він заступав йому і ті божественні книжки — всякі біблії та "житія", які ніколи не водилися в нашій хаті, і історію, і енциклопедію. Чи йому тяжко стане на душі, чи невдача яка, чи просто в неділю на дозвіллі — розгорне він, бувало, свого "Кобзаря" і завжди знайде там і розвагу, і раду, і підтримку. Батько запевняв, що, коли б усі люди прочитали та вдумались у "Кобзаря", тоді на світі настав би той благословенний час, про який сказав Шевченко:

І на оновленій землі

Врага не буде, супостата,
А буде син, і буде мати,
І будуть люди на землі.

Люди! А не пани, підпанки та всякі посіпаки, яких батько і за людей не вважав. Він так і казав, бувало: "Ну й багато ж людей на ярмарок з'їхалось, а панів так, що й не видати ні одного".

Батько був роботящий, любив і шанував працю, добре знався на своєму ковальському ділі, а як треба, то міг і за слюсаря впоратись. Любив він усякі нескладні механізми і сам своїм розумом доходив, що в них і до чого. Нашому сільському вчителеві він розібрав і склав зіпсованого стінного годинника, і той знову почав махати маятником і видзвонювати час; паничеві з поміщицького маєтку, чи, пак, економії, як тоді звали, склепав поламаного велосипеда. Одне слово, про батькову кузню йшла гучна слава на всю округу, і якби не сумління та гордість, що ними визначався батько, він міг би збити грошенят і жити в достатку. Та батько на зайвину не ласився. З людей у кузні брав поцінно, "по-божому", як казали тоді, а якщо кого нужда допече й злидні обсядуть, то й так, за спасибі, зробить. Перед паном, попом і урядником шапки не ламав, поводився незалежно, бо знав собі ціну.

Такою ж була і моя мати, яку батько взяв із бідного, але гордого роду. В усьому вона була до пари, не дорікала, коли випадали нестатки, і не пишалася, коли в хаті заводилась яка зайва копійчина. Була розсудлива, не по літах поважна і статечна. От тільки щодо церкви вони не зійшлись трохи: батькові було байдуже — чи є та церква, чи нема, а мати не пропускала жодної неділі, щоб не піти на службу божу. Навертала вона до церкви й мене, і я часто бачив, як зворушували її в церкві малозрозумілі божественні слова з "святого письма". Слухаючи їх, вона тяжко зітхала і не раз витирала мережаним рукавом свої очі. Точнісінько так само її розчулювала й доля Шевченкової Катерини, яку батько не раз читав їй з "Кобзаря".

Але одного разу вона дуже посварилася з батьком. Сталось це через мене. Я саме закінчив нашу церковно-парафіяльну школу, і треба було думати, куди мене далі поставити — чи в кузню до ковальства привчатись, чи в пастушки овець або телят пасти. І заманулось батькові повезти мене до міста, віддати в гімназію. Щоправда, гімназія була не про нас, "репаних", там учились діти чистішої породи, як ми, селюки, але чому не спробувати. Читав я вже прудко, а ще краще вмів лічити і літери гарно виводив.

Не думаю, щоб татові закортіло ото зненацька перед панами заноситись своїм ученим сином. Не інакше, як і це підказав йому Шевченків "Кобзар", бо не раз батько спиняв мою увагу, многозначно наголошуючи на словах:

Не дуріте самі себе,
Учіться, читайте,
І чужому навчайтесь,
Й свого не цурайтесь...

Я був тоді в батьків одинак, то чи ж дивно, що матері на саму думку про розлуку зі

мною серце розривалося. Та тут долучалося ще й інше. Мати була старосвітська жінка, міцно держалась старовини й боялась усякої новизни, а надто всього "городського". Город, де повнісінько панства й усяких пройдисвітів та злодіїв, видався їй проклятим місцем, де, куди не ступиш, скрізь або спокуса, або розпуста на тебе чигає. Ну, як то віддати єдину любу дитину в такий Вавілон, та ще в науку, де самі паничі вчаться!

Ніколи вона ні в чому не перечила батькові, а тут назвала його Іродом, що сказився і до рідної дитини жалю не має. Але батько затявся і стояв на своєму — світ синові розкрити, вивчити на механіка, а то й на інженера.

Набідкалась, наплакалась мати, та хоч як їй гірко було, а мусила скоритись: батько — голова сім'ї, споконвіку так заведено.

Батько й сам би хотів переїхати до міста. Там би він із своїми вмілими руками не пропав, а до городської механіки, де є залізниця, паровий млин і всякі майстерні, не рівнялись сільській кузні. Як на те в нього сталася прикра сутичка з нашим поміщиком. Панок це був задрипаний — в боргах, як у реп'яхах, але пихатий, шкідливий і мстивий.

Навесні в батьковій кузні й так завізно, а тут ще чорт пана приніс з поламаною бричкою. Батько був заклопотаний, на пана й не глянув. А той розприндився, кричить, щоб йому негайно бричку одремонтувати. Та не на того наскочив! Батько не любив, щоб на нього нукали, отож, поки не вдовольнив селян, він до панської брички й не підійшов.

З'їв пан від батька облизни, мусив чекати своєї черги, але й батькові це так не минулося.

Почав ображений панок нашіптувати становому на батька всячину. І бунтівник, мовляв, коваль, і мужиків проти поміщиків та начальства підбурює, і нелегальщину передержує. Так нацькував станового, що той сам з двома урядниками йалетів незабаром до нас. Трусили вони в кузні, і в материній скрині, навіть на горище лазили. Нічого вони, звісно, не знайшли в нас, тільки "Кобзаря" забрали. Нагримали, налякали та й поїхали з двору. Проте, якщо такі гості завітали раз до хати, добра не жди — можуть унадитись. Якби не мати, то батько того ж літа продався б і переїхав до міста, бо вже йому не світило тепер на селі. Але мати — нізащо. Щоб ото продати дідову хату, покинути своє село й пуститись світ за очі в той осоружний город? Та краще під тином умерти, аби серед своїх людей!.. І тут уже батько мусив піддатись і поступитись перед волею матері.

Але мене до міста таки повіз. Вступні іспити я склав краще за паничів, і мене, на диво батькові й самому мені, прийняли до гімназії. Купив мені батько синього гімназичного кашкета, набрав сукна, яке подешевше, і замовив кравцеві формені костюм і шинелю до п'ят — "на виріст". Улаштував мене на квартирі в одного ремісника, погладив мозолястою, загрубілою долонею по моїй стриженій голові і сказав на прощання:

— Ну, ти ж тут, Іване, гляди, не балуйся...

З тим і поїхав назад.

Дико й сумно здалося мені попервах без батьків у місті, серед чужих людей, а надто

в тій гімназії. Сміялися з мене учні за моє прізвище — Сметана й продражнили "Сметана без сиру", кепкували й учителі з моєї української вимови. Але вчився я добре і, якби не те моє гекання, окання та м'яка вимова, був би я першим учнем у класі.

По десять разів поспіль загадував мені вчитель російської мови голосно на весь клас повторювати, як скоромовку: "гетман, а не гетьман", "вада, а не вода", поки я якось наломався. До другого класу я перейшов з похвальним листом і сам на підводі з базару приїхав до батьків на літні канікули.

Батько був у кузні, а мати поралась біля печі. Коли я одчинив двері й переступив поріг, мати саме засувала рогачем чавуна в піч. Чи то, щоб похвалитись матері своєю вченістю, чи з пустощів дитячих я привітав її "по-городському":

— Бонжур, мамаша! Как поживаете? Что нового й все такое прочее?

Матері аж рогач випав з рук. Вона схопилась рукою за щоку й широко розкритими, переляканими очима дивилась на мене. Наче перед нею стояв не я, а якийсь ошуканець, що спритно начепив на гімназичну форму дорогий дитячий образ її сина.

— Зто я, маменька... Не смущайтесь...— промовив я, починаючи сам ніяковіти під тим, сповненим докору, образи й болю, материним поглядом.

— Та як же мені, сину, не смутитися,— не второпала мати моєї вченої мови,— коли тебе в городі он уже як образували!..

Мати скрушно похитала головою і з таким жалем подивилася, наче мене тяжко покалічили на все життя. Бачу, тут уже не до жартів. Виходить, я передав, як то кажуть, куті меду. Глипнув я спідлоба на матір, а їй з очей — кап сльоза, кап друга, а далі як заплаче, як застогне моя матгнка, наче ховає мене... Тут уже я не витримав, кинувся до неї, схилив низько голову і, не сміючи підвести очей, прошепотів:

— Простіть мені, мамо, я більше так ніколи не буду... Відколи на міському базарі якийсь нетруджений чорт поцупив у моєї матері півмішка яблук, а другого разу крамар обмахлював її аж на вісімдесят копійок, вона не терпіла міста, де кожний чоловік видавався їй якщо не паном, то злодієм. Не любила вона й коли хто перед паном чи урядником у мові на "городські слова" ламався.

Проте, коли одного разу під жнива переходили через наше село кудись у Таврію заробітчани, мати охоче пустила їх до хати ночувати. Були вони всі в лаптях та сермягах, говорили подібно до городської мови, цебто по-російському, та мати їх добре пригостила вечерею, а рано-вранці спекла їм на дорогу хліб і, прощаючись, одрізала чималий шматок сала. Довго дивилась вона на шлях услід їм і співчутливо хитала головою. То були подорожні, прості, як і ми, люди, бідаки-селяни з дальньої російської сторони.

Мати простила. І я справді ніколи вже так не викаблучу-вався ні перед односельцями, ні перед батьком, ні, поготів, перед нею. Але тих моїх привітальних слів, що вразили її тоді в саме серце, вона не забула до смерті. Проте і вмерла вона невдовзі після того.

На зимові канікули я знову приїхав додому. Та цього разу я не впізнав нашої хати. Заходило різдво, всі люди в себе по хатах сидять, готуються до свят, тільки в нашій хаті

куди не глянь — рейвах страшенний і чужі жінки, як у заїзді, товчуться та зітхають. Лежить моя мати на полу простоволоса, без очіпка, і мечеться, бліда як крейда. Батька нема. Як потім уже я довідався, він позичив у сусіди коні і зрання чимдуж погнав до фельдшера у волосне село. Збентежений і вражений, оглянувся я довкола і побачив колиску, прив'язану до сволока, якої в нашій хаті досі не було. Я здивовано зазирнув у неї здаля, коли це раптом там щось чмихнуло й заверещало. Це була моя сестричка, яку мати породила вчора, після чого й занедужала так. Колись, як був я ще зовсім малий, мені так хотілося, щоб у хаті до пари мені був братик або сестричка, але тепер — мені було не до неї. Матері ставало дедалі гірше. На крик немовляти мати немовби прокинулась від бентежного сну. Вона підвелася на ліктях, розплющила змучені очі і — побачила мене.

— А я все кличу тебе, Івасику... Де ти був? — прошепотіла вона засмаглими вустами, видимо, ще марячи.— Підійди ближче, сину...

Потерпаючи від незрозумілого мені страху, що нараз пойняв мене всього, я тихо підійшов. Мати поклала мені на голову гарячу, аж пашіло від неї, руку і уривчасто дихала. Їй, мабуть, було дуже тяжко. Вона хвилину помовчала, збираючи останні сили, і спрагло, як риба на березі, ковтаючи розкритим ротом повітря, строго проказала:

— З панами, сину, не водись, з багатими не знайся, горнись не до тих, що...— мати не доказала, але я збагнув, про кого вона хотіла сказати.— Горнись, дитино моя, до простих, до роботящих людей...

Мати здригнулась і замовкла. Рука її безсило скотилась з моєї голови і важко впала на постіль.

— Оце моє тобі останнє слово...

Мати тихо застогнала і важко зітхнула.

В хаті заворушилися жінки, мене завели до сусідів, і більше я вже не чув своєї матері.

Коли пізно ввечері батько привів мене додому, мати лежала в труні на столі, обряджена на смерть. Була вона зачесана, в очіпку, в чорній керсетці, в якій завжди ходила до церкви, і в білій мережаній сорочці. Лежала вона спокійно, схрестивши руки на грудях, мов спочивала по важкій роботі, а над нею сільський дяк гугняво читав псалтиря. Та це вже була не моя лагідна і строга, як треба, матуся, а щось інше, нетутешнє, до чого вже не можна було підійти приголубитись, з чим навіть боязко було б лишитися самому в хаті.

Це я надто гостро відчув третього дня, коли перед тим, як накриють труну віком, батько відвів мене востаннє попрощатися з матір'ю. Я з острахом поцілував тверду й холодну, як кригу, материну руку і жахнувся. Ні, це була не матуся, така тепла, ніжна й чула! Щось розмежувало й відгородило мене з батьком від тої нашої матусі — чи піп у чорних ризах та дяк з півчими, чи сама невблаганна смерть, що послала їх забрати від нас матусю.

Дивно і страшно було дивитись на горбик чорної перекопаної землі, що скоро піднісся над білою пеленою снігу на кладовищі... І тоді раптом пригадалися мені

останні материні слова, ніби це з своєї свіжої могили вона ще раз прошепотіла їх мені:

— З панами не водись, з багатими не знайся, горнись, сину, до простих, до роботящих людей...

Та все на світі минає, все помалу забувається, забув згодом і я про свою страшну втрату, стерлись у пам'яті й ті материні слова...

Батько ближчої ж весни переїхав до міста, де я вчився, і стали ми жити тепер сиротами втрюх; батько я і маленька сестричка Настя, що лишилась після смерті матері, як жива згадка про нашу незагоєну рану.

Хоч як журився батько по матері, хоч як шанував її пам'ять, та мусив оженитися вдруге. Треба ж комусь лад у квартирі дати, коли він на роботі, треба Настю доглядати та й мене нагодувати і обшити. Взяв батько городську, бо, як виїхав із села, так і слід за ним туди запався.

Мачуха була з простих, видати, незлостива, сумирна жінка, сама вже вдова. Дітей у неї не було, тим-то ми з Настею не мали причини ремствувати, що вона, обділяючи, кривдить нас. Та й батько, якби дізнався, не потерпів би того. Як і мати колись, вона пильнувала, щоб на мені була чиста та ціла одежа, щоб не був голодний, не скажу, щоб і сварила коли вона мене, хоч і бувало за що. Та все ж заступити мені рідної матері вона не могла.

Настя не пам'ятала, як піросла, нашої матусі, і їй було байдуже, хто в хаті порядкує. Я ж з першого дня дивився на мачуху вовкувате й через неї не держався дому. Я не міг їй простити, що вона посіла в нашій сім'ї те святе місце, яке могло належати тільки матусі.

Надвечір, вивчивши уроки, — а влітку цілий день — я гасав з хлопчиками по вулицях, ходив на річку, в ліс, знав усі околиці нашого міста, не минав жодної пожежі, хоч би де вона трапилась. Вчився, як і раніш, добре, переходив з класу в клас з похвальними листами, через те, мабуть, і батько спустив мене з ока і не звертав особливої уваги.

Навіть з вимовою в гімназії тепер у мене було гаразд. Хіба що тільки й досі не привчив себе казати "вада" або "дарога", бо мені все здавалось, що люди, які "акають" там, де на письмі стоїть "о", навмисне штучно кривляються. Був я в сьомому класі і вже вчив літературу, чи "словесність", як вона в гімназії звалася. Я вже не бігав по вулицях, а зачитувався вдома Гоголем і Тургенєвим, Сенкевичем і Дюма, навіть роман Шпільгагена "Один у полі не воїн" я десь підхопив і одним духом прочитав.

Я почав жити нереальним, вимріяним життям своїх улюблених героїв. Я був спочатку д'Артаньяном, одним із мушкетерів Дюма, далі месником — графом Монте-Крісто, перекинувся в нігіліста Базарова і остаточно спинився на Інсарові, головному персонажі роману Тургенєва "Напередодні", що справив на мене велике враження.

Але мої думки почали крутитись і коло подруг моїх героїв, і я став замислюватись, намагаючись уявити собі, котра ж із них усміхнеться мені в житті. Чи буде вона поміщицею Одинцовою, яку покохав Базаров, чи самовідданою Єленою, що поїхала з Інсаровим навіть на війну — визволяти Болгарію, чи лермонтовською княжною Мері?

Всі вони належали до того світу, в якому я ніколи не бував та й навряд чи міг коли доступитись туди. Зо всіх відомих мені досі літературних жіночих постатей єдина Шевченкова Катерина становила виняток, але вона була занадто проста, щоб увійти в складну гру моїх перших юнацьких марень. Та й Шевченків "Кобзар" мені давно вже заступили інші книжки.

І раптом переді мною несподівано прочинилися двері в цей вищий світ, про який не могли й мріяти ні мій батько, колишній сільський коваль, а тепер простий слюсар невеличкої майстерні, ні покійна мати, що так страхалась панів і всього панського.

До нашого міста приїхав з Орловської губернії новий земський начальник. За тих часів це було неабияке цабе — дворянин, поміщик, один із перших на весь повіт аристократів. Посередині навчального року в сьомому класі до мене на парту посадили його сина, Анемподиста Кузьміна-Караваєва.

Я б не сказав, що цей юнак був зарозумілий чванько, як то часто бувало між людьми його породи, та й гнути кирпичу йому не було чого. До науки він був не дуже кмітливий, а тут переїзд на нове місце, нова гімназія, нові вимоги, багато пропущено часу. Одне слово, він дуже відставав від нас і, щоб не лишитись на другий рік у класі, йому треба було багато надолжувати. Самі обставини звели його зі мною. 1 він раз у раз звертався до мене по допомогу. Йому слід би бути навіть не в гімназії, а десь у кадетському корпусі, де вчилися самі дворяни, та його батько вважав себе за ліберала і не віддав туди сина, хоч за кадетський корпус була Анемподистова мати, пишна, гордовита пані, та й сам Анемподист. Він мріяв після гімназії одразу податись до кавалерійського училища, щоб стати коли не лейб-гусаром, то кавалергардом. Він мало цікавився літературою, з якої йому імпонував тільки лермонтовський Печорін, погано знав історію, з якої любив тільки походи Наполеона й перемоги Єрмолова на Кавказі, але зате йому були відомі назви й мундири всіх полків гвардії, знався на породистих конях і мисливських собаках, добре танцював навіть мазурку й умів грати в преферанс.

Він був убраний у формений, але дорогого сукна костюм з крохмальним білим комірцем під сірою блузою і носив добре пошиту кастанову, як у офіцерів, шинелю. Мов Базаров з Інсаровим наганяли на нього нудьгу, але самим мною він зацікавився не тільки тому, що в мене можна було списати домашнє завдання з алгебри чи геометрії, дістати характеристику героїв з "словесності", але я міг бути й добрим провідником по недалеких річках та озерах, знав, де водяться дикі качки або де можна ловити щук на блешню.

Мене теж не могли не зацікавити акваріум, краєвиди Карлсбада й Баден-Бадена, де Анемподист устиг уже побувати з батьками та сестрами на курортах, а головне — справжня мисливська рушниця-двостволка з усім мисливським риштунком.

Наступного літа ми поїдемо вдвох на полювання за місто. Я показуватиму, де качки та бекаси водяться, Анемподист стрілятиме. Ну, звісно, він дасть постріляти й мені. А тепер ми б могли повправлятись, стріляючи в що-небудь з маленької рушнички "монте-крісто", яка теж у нього є.

Все це була велика спокуса, але я не зважувався скористатись з неодноразових

запрошень Анемподиста і прийти самому до його великопанських покоїв. Я все ж успадкував од батька його гордість, і мене стримувала думка про те, яким приниженим і нужденним виглядатиму я серед багатой обстановки Кузьмініх-Караваєвих у своєму потертому, старому костюмчику, в залатаних ботинках.

Та одної травневої суботи, коли ми з Анемподистом вийшли з гімназії після останнього уроку, по вулиці проїхав і спинився неподалеку нас розкішний фаєтон, запряжений парю рисаків, і хтось зсередини фаєтона крикнув:

— Анемподисте, сідай!

В гімназії багато говорили — хто підлєсливо, хто заздро — про Анемподистового батька Миколу Миколайовича Кузьміна-Караваєва, який мав у місті великий вплив, але я його досі не бачив. Зараз я збагнув, що це був він. Анемподист підбіг до фаєтона, сказав щось батькові, і той одразу ж, широко загрибаючи в повітрі рукою, запросив мене:

— Прошу ласкаво, молодий чоловіче!

Я зніяковів, але відступати було соромно. На розраду собі я тут же подумав: "Хай позаздрять тепер ті мої однокласники, що вважали мене нишком'за мужлана, а зараз бачать, 'як мене посаджено поруч самого Кузьміна-Караваєва, тоді як Анемподист легко вмовився на передньому ослінчику насупроти нас.

Рисаки рушили, і фаєтон помчав.

— Так ось він який — Ваня Сметанов! — сказав поблажливо Анемподистів батько, випадково чи свідомо перекируючи моє прізвище. З чємності я його не виправив, сам собі думуючи, що так моє прізвище звучить навіть краще, стаючи подібним до Базарова або гончаровського Марка Волохова. А тим часом Кузьмін-Караваєв, злегка, киваючи мені головою, казав далі в тоні тої ж приязної зверхності:

— Чув, чув, молодий чоловіче, про вас багато похвального! Про ваші успіхи, бездоганну поведінку, мн-да...

Не знаючи, як підтримати розмову, я не зовсім до ладу промовив:

— Дякую, стараюсь, скільки можу...

На що почув одразу ж схвальний відгук:

— Це зо всього видно... Хвалю!

Я густо почєрвонів, але тут у розмову вступив Анемподист, повідомляючи батька, що до міста приїхали на гастролі цирк Панкратова і малоросійська трупа Саксаганського.

— Чув, чув. Що ж — завтра подивимось цирк,— відповів Кузьмін-Караваєв, склавши витягнуті руки на чудернацькому набалдашнику свого ціпка.— Кажуть, там є чудова наїзниця і навдивовижу спритні жонглєри.

Я утримався щось висловити, бо мене це мало обходило:

в моїй кишені не було грошей ні на цирк, ні на театр, а просити їх у батька на розваги я вважав за неможливе. Фаєтон круто завернув у широко розчинєну велику залізну браму і в'їхав на чисте, просторе подвір'я.

З перших же кроків у цьому домі мене причмєлило багатство, вигадливість й

незвичайність обстанови. Мені боязко було йти по лискучій паркетній підлозі, я не знав, чи можна ступати своїми нечищеними ботинками по дорогих килимах на підлозі, і напружено остерігався, щоб не зачепити та не розбити який-небудь дріб'язок невідомого мені призначення, що — то в бронзі, то в мармурі, то в порцеляні—підступно попадався скрізь під мої руки. Мабуть, через це вся дальша сцена мого першого знайомства з родиною Анемподиста пройшла передо мною, як у тумані. Нашвидку замаскувавши своє обличчя безглуздо-чемною усмішкою, я незграбно човгав правою ногою, віддаючи поклони, і невправно тискав за кінці пальців простягнуті мені руки. Тут я одразу ж двічі сплохував. Перший раз тим, що не поцілував, як годилося, білої пещеної руки в перснях, яку велично подала мені Анемподистова мати. Далі, привітавшись з двома панянками, очевидно, сестрами Анемподиста, простягнув руку ще й якійсь гарненькій дівчині, що саме проходила збоку, несучи порожню карафку. Дівчина хихикнула й, не відповідаючи мені на привітання, шмигнула кудись. Це була покоївка Зіна, яка знала більше за мене правила панського етикету: за ними не годилось ручкатись з прислугою...

Я відчував, що на сестер, а надто на матір Анемподиста я справив неприємне враження. Видно було, що мене терплять тут тільки через те, що я здібний, перший учень у класі, але то багато важило тільки за партою в гімназії, а не в цих покоях, де насамперед цінували походження, титули й звання.

Мені хотілось мерщій вискочити з цього дому, де мене могла чекати тільки зневага, але моя воля була паралізована. З цього йолопського становища мене вивела старша Анемподистова сестра Мері, що вчилась у шостому класі дівочої гімназії.

— Ви в лаун-теніс граєте? Де там грати, коли я і назви ще не чув такої панської забавки!

— Ну, тоді в крокет зіграємо,— запропонувала Мері і владно гукнула: — Кіті, Аня — в крокет!

Кіті була меншою сестрою, другокласницею, Анею ж, виявилось, був Анемподист — так зменшено звали його в сім'ї.

Був початок травня, і на посиланому піском плацику перед верандою в саду було сухо.

Хоч у крокет я ніколи ще не грав, однак швидко опанував його нехитрі правила і під керівництвом Мері, яка великодушно запропонувала бути моїм партнером, одразу почав робити успіхи. Ми стали обігрувати байдужого до такої дитячої гри Анемподиста і азартну маленьку Кіті, що ревниво стежила за нашою перевагою.

Ганяючи дерев'яним молотком на довгому держаку жовті поліровані кулі з червоними смугами, я потроху оговтався і почав нишком розглядати панянок. Маленька гладка Кіті з пухкими губками, які вона раз у раз вередливо накопильовала, мені не подобалась: "Мабуть, злючка й вереда",— подумав я і більше не звертав на неї уваги. Зате від старшої, Мері, я не міг одірвати своїх очей, які самі, поза моєю волею, тяглись до її стрункої статури, ясного високого чола, великих зеленавих очей і двох русявих кіс. Вони лежали їй на спині, але часто заважали грати, бо, коли Мері

нахилялась, щоб стукнути молотком кулю, коси спадали їй наперед і, розплітаючись, затуляли золотим серпанком її скроні. Одного разу, відкидаючи за плече неслухняну косу, Мері випадково зачепила кінчиком її мою щоку.

— Пардон! — перепросила вона мене по-французьки,

'як то водилось у їхній сім'ї, і винувато глянула на мене. Та, видимо, почуття блаженства, що пройняло мене всього від того легкого дотику до моєї щоки м'якого дівочого волосся, розлилось на моєму обличчі. Мері здивовано розплющила свої і без того великі очі, пильно вдивляючись у мене. Потім, ледве помітно усміхнувшись, різким рухом низько нахилилась над кулею. Цієї маленької сцени не помітив ні Анемподист, що безжурно наспівував собі якийсь бравурний військовий марш, ні Кіті, боячись програти, стежила тільки за кулями. Але мене ця сцена перевернула всього.

Перший раз за все своє навчання в гімназії я не вивчив того вечора уроків і, якби наступного дня мене спитали з будь-якого предмета, я дістав би, на подив учителям і учням, одиницю. Через кілька днів з фізики мені поставлено не п'ять, як завжди, а чотири, а ще через день здивований латиніст, докірливо хитаючи головою, вліпив мені трійку, хоч мої відповіді не варті були й того. Я ступив на похилу площину й почав котитись додолу, та це мене мало турбувало. Всі мої думки крутились коло Мері, яку мені весь час хотілось бачити і разом із тим жаско було глянути в її гарні зелені очі. За своєю новою учнівською звичкою я пробував укласти Мері в один із моїх улюблених жіночих образів, але цього разу в мене щось нічого не виходило. Хто вона, ця дівчина, що, як сказала б моя покійна мати, "зав'язала мені світ?" Лермонтовська княжна Мері? Хоч тут і збігалось її перероблене з Марії, як і в Кіті — з Катерини, ім'я, та мені було ясно, що на княжну Мері вона подібна не більше, як я на Печоріна. В ній не було нічого спільного ні з пушкінською Тетяною, ні з тургенєвською Єленою, ні з гончаровською Вірою. Єдиний літературний образ напрошувався мені в порівняння: сцена з "Тараса Бульби", де Андрій, буди ще київським бурсаком, продерся в покої панночки-шляхтянки. Та що могло нагадувати в Мері ту польську панночку? Нічого, її можна було прийняти скорше вже за шведку, норвежку, тільки не за польку. Говорила вона півучою мовою центральних російських губерній. І в її устах "мая дарога", "хачу халодной вады" мені не здавалось кривлянням, як у інших. Зате я в її присутності, як дві краплі води, скидався на Андрія Бульбенка, а головне, я почував, що можу піти й далі Андрієвою стежкою, аби хоч трохи пасувати до чарівної володарки моїх марень. Я почав соромитись свого убогого вигляду, свого дому, мені страшно було й подумати — що сталось би, коли б Мері раптом спитала мене про моїх батьків. Старші Кузьміни-Караваєви, мабуть, уявляли собі в загальних рисах моє походження і мій домашній побут, але з делікатності чи не бажаючи зачепити моєї амбіції ніколи не заводили мову на цю дразливу тему. Я був уже близький до того, щоб нишком почати тягти з дому гроші: ану ж я зустріну зненацька Мері і їй забажається з'їсти морозива або купити квітів. Але мачуха була добра господиня і ховала гроші далеко... А скільки часу я змарнував, тиняючись коло дівочої гімназії та суміжними вулицями — з кволою надією хоч здалека побачити увіч свою мрію!.. Мені й на думку тепер не спадало наслідувати

мого улюбленого Інсарова, що вмів стояти на сторожі своєї ідеї і цим зачарував Єлену. Де там! По-перше, в мене не було тоді ні сталих поглядів, ні глибоких переконань. Хоч я вже й намацував ідеї з прочитаних книжок, та все те ще колобродило в страшній плутанині й хаосі, й жодна з ідей ще не встигла осісти в моїй нерозважливій голові. По-друге, ті великі зелені очі й довгі русьві коси так засліпили мене, що я сам ладен був тричі перевернути всього себе навиворіт, аби хоч трохи відповідати Мері й її оточенню. Під різними вигаданими приводами я добирав спосіб хоч ненадовго зайти в дім Кузьмініх-Караваєвих і, сам не помічаючи того, унадився туди. Щоб не бути смішним хохою, я попросив Анемподиста навчити мене грати в лаун-теніс, а далі у преферанс, що той охоче і з великим знанням діла виконав. Червоніючи за своє невігластво, я розпитував його, як годиться поводитись за столом, у вітальні, про що можна починати розмову, а де краще промовчати. І тут вказівки Анемподиста дуже допомогли мені. Я знав уже, що розрізати під час обіду котлети або рибу ножом — розцінюється у "вищому світі" майже як злочин; простягти, вітаючись з жінками, самому руку, а не чекати, поки її тобі подадуть, — ганьба, а цокаючись чарками з вином, не можна тримати свою чарку вище від жіночої, бо то майже образа: паням треба конче цілувати руку, але, боронь боже, поцілувати руку якійсь, хоч би й літній уже, панні — страшний скандал! І я тепер шанобливо цілував Анемподистовій матері, Калерії Олександрівні, її напахчену руку і не помічав, як не помічають повітря в кімнаті, покоївки Зіни, коли вона мелькала перед моїми очима.

Одне слово, я швидко й успішно засвоював від Анемподиста ту "світську" премудрість, без якої не обійтись у товаристві порядному джиґунові. Зате як мало міг тепер засвоїти від мене мій новий, безжурний вчитель Анемподист!.. Я стояв уже на межі двійок і одиниць, без опору поступившись іншим своїм недавнім становищем першого учня. Мені навіть знизили оцінку за поведінку, бо я почав курити тютюн і одного разу необережно попався на вулиці гімназичному наглядачеві, тримаючи в зубах запалену цигарку.

За столом у Кузьмініх-Караваєвих я почав розбиратись у винах, відрізняючи якості мадери від, скажімо, токайського. Загалом мені непогано повелося в цьому аристократичному домі; от тільки трохи муляло іноді те, що я їм з чужого столу, користуючись чужим, а не купленим за власні гроші. Та я ладен був змушувати себе не зважати й на це, аби лиш бути близько коло неможливої Мері.

А вона таки справді була неможлива. Ніхто в домі Кузьмініх-Караваєвих, навіть Анемподист, і гадки не мав, який гармидер вчинила в моїй душі Мері. До мене тут призвичаїлись уже, і я не справляв більше сенсації своєю появою. Анемподист прив'язався до мене, наперед смакуючи літні мисливські втіхи вдвох зі мною. Він по секрету сказав мені, що просив у батька гроші купити й для мене рушницю і батько погодився дати, в разі Анемподист перелізе у восьмий клас. Калерія Олександрівна примирилась зі мною, як із черговою примхою свого ненаглядного первістка. Сам Кузьмін-Караваєв, хоч і далі тримався свого зверхньо-поблажливого тону до мене, та був не від того, щоб іноді забавити себе і моєю фігурою. Він любив пореготати, і, певно,

то для того він привіз сюди з свого маєтку на Орловщині дивака Афоньку і допустив до покоїв нашу сільську дівчину Зіну. Проте ця Зіна, що вже дрбре наламалася в панських покоях, чула своїм нутром моє мужицьке походження і не поспішала, як іншим, прислужувати мені за столом. Вона охоче обминула мене і якою-небудь доброю стравою, та за цим пильнував Анемподист. Маленька Кіті не звертала, на мене уваги — вона не мала ще в родині голосу, та й для неї я був старший і тому не цікавий. Інша річ — Мері.

Вона, безперечно, догадувалась, чого я червонію при ній, замовкаю, стаю як поплутаний. Це її цікавило і, певно, в якійсь мірі тішило дівоче самолюбство. Мені ніколи не випадало лишатися з нею наодинці, та я був щасливий і з того, що бачу її близько. Шельмівська панна навмисне упиалася в мене своїми зеленими очима, розважаючись з того, що я млію під її поглядом, а піймавши раптом на собі мої тужні закохані погляди, здивовано підводила брову, немовби запитуючи мене, і ледве помітно загадково усміхалась.

Після таких її вправ я повертався додому як очманілий. Мачуха, як і раніш, закликала мене до столу вечеряти, але мене нудило від її борщів та каш після маринадів, салатів, сирів, біфштексів та бефів караваєвської кухні. Про око я брався за підручник, але на розгорнутих сторінках я, замість літер і рисунків, бачив знову Мері. Таку загадкову, незрозумілу і тому, мабуть, ще більш знадну. Мачуха трохи побоювалась мене і ніколи не розпитувала, де я був і чого так змінився останнім часом. Настя допомагала мачусі по хазяйству, і їй ніколи було чіплятись до мене. Тільки батько став турботно, мабуть, не без впливу мачухи, приглядатись до мене, а може, вже й до нього дійшли чутки про мій занепад у класі. В його очах я так високо видерся в науку, що йому, малописьменному, ніяково було втручатися в мої учбові справи. Проте одного вечора він наважився мене спитати:

— Ну, як воно в тебе, Іване?..

— Та важкувато щось стало вчитись, тату...— невизначно, щоб менше брехати, відповів я, не підіймаючи від книжки очей.

— Та воно конешно... Науку пройти — не сапку склепати!..— погодився батько і зітхнув. Трохи помовчавши, він сказав: — Ну, вчись же, Іване, та докажи всім, що мужицький син може не тільки хвосту волам крутити!

Від батькових слів мене аж пересмикнуло. Які там хвости, коли я з самим Кузьмінім-Караваєвим у преферанс граю і з тенісною ракеткою вправляюся не гірше від Анемподиста... Проте в батьковому голосі я почув стільки невимовного жалю, благання і останньої надії, що мені стало шкода його. Того ж вечора я гарячково взявся надолужувати прогаяне і таки дещо наздогнав за останні два тижні учбового року.

Ми з Анемподистом усе ж перейшли у восьмий клас. Мене перевели — більше з пошани до моїх колишніх успіхів, Анемподиста ж — хіба що тільки з пошани до його авторитетного батька.

Другого ж дня, як ми закинули подалі свої підручники, збувшись нарешті свого гімназичного клопоту, Анемподист попросив мене прийти до них увечері раніш. Я,

розуміється, не забарився скористатися з запрошення. Подумати тільки — цілих два тижні я не бачив Мері!

Виявилось, уся родина Кузьмінних-Караваєвих збирається сьогодні в театр, і Калерія Олександрівна та Мері вже закінчували туалетну процедуру. Не знаю, що тоді в лісі їздохло, але сам Микола Миколайович надумав подивитись українську трупку Саксаганського, яка давала останню "бенефісну виставу". Досі в домі Кузьмініх-Караваєвих про цю трупку не було ніколи й мови. З тодішніх міських розваг тут віддавали перевагу тільки цирку та кінематографу. В театрі наперед закуплено окрему ложу, а перед парадним під'їздом у дворі вже перебирали нетерпляче тонкими, як виточеними, ногами рисаки, запряжені в фаєтон. Позад фаєтона стояла запряжена однокінь-бричка, коло якої порався Афонька, що був у дворі за сторожа, дроворуба, двірника, а в разі потреби, й за другого кучера. Та основне завдання його було, здається, — смішити панів, хоч сам він ніколи не сміявся, а лиш зітхав. Я не раз бачив, як Анемподист, гуляючи зі мною по двору й, видимо, наслідуючи свого батька, підступав до Афоньки з усякими безглуздими, заради сміху, питаннями. Спитає, бувало, Анемподист:

— Афонька! Какой губернии Кавказ?

— Чаво? — навмисно перепитує, щоб зволікти й виграти час, Афонька, і поволі кидає роботу. Вже одне це викликало звичайно регіт.

— Кавказ, спрашиваю, какой губернии? — удавано суворо питає вдруге Анемподист, і Афонька неодмінно засуне брудну п'ятірню під шапку і довго шкребе там у зарослому, покошлатому волоссі. Нарешті знизує високо піднятими вугластими плечима і, дивлячись своїми ясними очима на панича, каже:

— Да, нетто, барин, нам, сиволапым, положено зто знать? Никак — Тамбовской, а, может, поди, й Воронежской...

Регіт покривав Афоньчині слова, і довго потім у панській вітальні, сміючись, оповідали про новий номер Афоньки. В домі Кузьмініх-Караваєвих усі, навіть покоївка Зіна, вважали Афоньку за пришелепуватого. Однак я бачив, що він тільки при панах кидався на себе личину дурника, — певно, щоб відмогтись од них; з челяддю і на вулиці він говорив розсудливо й поважно. А взагалі рухався він поволі, був самотній, мовчазний і трохи, справді, дикуватий. Казали, що п'ять років тому в нього на Орловщині померла жінка, яка робила пташницею в панській економії, а за нею скоро й їхня єдина донька. Після того це й "найшло" на нього. Став неохайний, млявий, забував потроху не тільки свій рік народження, але й прізвище та своє ім'я. Заради поїздки в ролі кучера до театру йому наказано вмитись і трохи причепуритися, що він зробив без усякої охоти.

Зараз він сидів уже на козлах, байдужий — чи їхати до театру, чи на кладовище.

Микола Миколайович і Калерія Олександрівна сіли з дочками у фаєтон, а я з Анемподистом і Зіною, яку взяли до театру носити панам з буфету солодощі й чай, умостилися в бричці.

Як тільки бричка виїхала з двору, Анемподист, що буї" сьогодні у прекрасному

настрої, почав щипати Зіну, лукаво підморгуючи мені прищуленим оком.

— Та нуте-бо! — сміючись, одводила його руку Зіна.— Воно ж даже некрасиво отримується...

Я був ні в тих ні в сих. Жирування Анемподиста ніяк не пасувало до того урочистого настрою, який охопив мене від думки, що ось-ось я буду сидіти в театрі близько Мері. Я знав, що Анемподист ніколи не дозволив би собі нічого подібного з дівчиною свого кола, тому мені було соромно за нього перед Зіною і навіть перед Афонькою, хоч той сидів мовчки, спиною до нас і, здавалося, нічого не помічав. Що ж до Зіни, то я побачив, що їй подобаються ці брутальні жарти. Вона хихикала й далі, щоки їй пашіли від задоволення, а гарні карі оченята раз у раз хитрувато косились на веселого панича.

Анемподист до того знахабнів, що, коли ми проїздили якимось малолюдними, зарослими акаціями провулком, чмокнув Зіну в щоку. Це вже було занадто навіть для Зіни, і вона, щоб прохолодити якимось панича, скрикнула:

— Пустіть, безсовісні! Їй-бо, он бариня обернулася і дивляться!..

І по-сільському так одштовхнула Анемподиста ліктем у груди, що той мало не випав з брички.

Афонька, не обертаючись, ворухнув правою рукою, ніби хотів почухати потилицю, але роздумав і, смикнувши віжками, гукнув на коня:

— Но, милый! Пошел!..

У театрі було повнісінько народу. Але публіка — студенти, молоді народні вчителі, ремісники, міщани, базарні перекупки й дрібний служилий люд — явно не подобались Калерії Олександрівні.

— Oh mon dieu! Quels paysans, quels parvenus ! — промовила вона до Миколи Миколайовича, який теж здивовано лупав банькатими очима по сторонах і не знаходив ніде знайомих облич, крім кількох земських діловодів та повітового ветеринара. Зате я був на сьомому небі. В ложі мені випало сидіти поруч Мері. Ще ніколи я не сидів так близько біля неї! Коли підняли завісу й почалась вистава, я, дивлячись на сцену, бачив водночас і профіль Мері. Я бачив краєчок її високого чола, довгі густі вії, коси, що спадали їй з пліч, гарні, мов різьблені, пальці, які тримали програму; мені здавалось навіть, що я чую її рівне, спокійне дихання і ніби від нього легко й приємно пахне якимись не нашими квітами.

Однак і дія на сцені з першого ж моменту захопила мене. Я ще ніколи не бачив українського театру, і все в ньому було для мене нове. Проте в сюжеті п'єси "Невільника", яку сьогодні ставили, я скоро пізнав Шевченкову поему "Сліпий". Хоч і тьмяно, але я пам'ятав її з дитячих літ, коли слухав, як батько читав "Кобзаря". Старий, чесний Яринин батько, що його грав бенефіціант Саксаганський, щире кохання Ярини й її названого брата Степана, сцена прощання з Степаном перед від'їздом його на Січ — так зворушили мене, що я довго не міг оговтатись, коли впала завіса і антракт повернув мене з далекої козаччини в освітлену електрикою сучасну залу, де серед публіки впадали в очі білі мундири пристава та кількох околочних міської поліції.

Калерія Олександрівна, яка під час дії раз у раз зверталася до Миколи Миколайовича, то навіть до Анемподиста:

Je ne comprend pas — qu'est ce qu'il dit — була невдоволена з вистави і через те неохоче пила чай, який разом з бутербродами, тістечками й цукерками принесла на таці з буфету Зіна. Миколу Миколайовича не покинув апетит і тут: він зі смаком поїдав бутерброди й тістечка і, запиваючи чаєм, ділився враженням:

— Що ж — артисти непогані, нічого не скажеш, але сама п'єса і цей їхній малоросійський діалект — страх який примітив!

Нащо вже Зіні — і тій не подобалась вистава. На початку першої дії вона стояла коло дверей ложі і із-за порт'єри спостерігала "кумедію". Та раптом вона так голосно пирхнула, що не тільки я з Мері, а й Микола Миколайович здивовано обернулись. Я навіть подумав: невже Анемподист наважився й тут, за спиною батьків, повторити свої штуки в бричці? Та виявилось, що Зіну розсмішило інше:

— Чудно, як ото артисти по-мужицькому розговори балакають! — крізь сміх вимовила Зіна і вибігла в коридор досміюватись.

Маленьку Кіті теж смішили мужицькі слова, які вона чула тут не тільки зі сцени, а й від декого з публіки під час антрактів, але вона була задоволена вже з того, що її також узяли з дорослими до театру, тоді як могли б лишити й дома. Одна тільки Мері мовчала. Вона уважно стежила за виставою і з цікавістю розглядала незвичну їй простувату публіку.

Коли зі сцени полинула в залу пісня молодого сліпого кобзаря:

І згадав Степан в неволі

Свою Україну.

Нерідного свого батька

Ще й сестру Ярину,—

по мені наче пройшов електричний струм. Мері, очевидно, помітила це і спитала пошепки:

— А вам, Ваню, певно, дуже подобається це? Що крилося в її запитанні, я не встиг добрати, бо саме наближалось трагедійне розв'язання п'єси, але вже те, що вона нічого не сказала на моє запальне ствердження, — видалось мені за ознаку мовчазної солідарності зі мною. Я не міг припустити, щоб Мері не зворушила драма осліпленого в турецькій неволі Степана, його поворот на Україну, де в цю пору розігнано Січ і запроваджується кріпаччина, несподівана зустріч засмученої розлукою Ярини з коханим, але вже сліпим Степаном, і, нарешті, незвичайний їхній шлюб.

Коли Степан, Ярина і старий батько стали в кінцевій дії разом з сільським натовпом навколішки й заспівали:

Дай нам, боже, дай із неба,

Дай, чого нам більше треба,—

Дай нам миру і спокою

Під могутньою рукою,—

якісь спазми стиснули мені горло, і я мало не заридав від досі невідомого, надмірно

великого почуття. Передо мною був на сцені не тільки Степан — колишній козак, а тепер сліпий, безпорадний кобзар-жебрак, а враз постав увесь цей мужицький, топтаний панами народ, що заступив колись своїм трупом шлях туркам і татарам і прогримів своєю звитягою на весь світ. Знесилений і кволий, знекровлений і осліплений, він благав собі навколішках, простягаючи до байдужого неба руки, тільки миру і спокою, а нові — свої й чужі — пани вже готували для нього кріпацтво...

І я відчув себе нараз, як і багато, мабуть, хто в залі та на гальорці, часткою цього скривдженого, знедоленого народу...

Коли почала тихо. спускатись завіса, в театрі зчинилось щось неймовірне. Звідусіль зірвалась така буря оплесків та вигуків, що Калерія Олександрівна майже зомліла. Вона злісно скривилась і затулила пучками свої тендітні вуха. А в залі, й надто на гальорці, все шаленіло. Глядачі повставали з місць і кричали: "Браво!", "Слава!". Якийсь студент у вишиваній сорочці під тужуркою вискочив на кріселко і несамовито горлав: "Заповіт"! "Заповіт" просимо!" — і до нього, притримуючи піхви шаблі, сквапно протискався околочний наглядач...

Коли вдруге підняли завісу й на сцену вийшли, низько вклоняючись, Саксаганський з артистами, жар загального піднесення дійшов апогею. На сцену кидали квіти, хтось на гальорці так розчулився, що почав метати артистам великі антонівські яблука і мало не попав у підстрижену "ножилом" голову пристава, який стояв у першому ряді і настирливо махав рукою за лаштунки. Кілька голосів у залі з різних місць непевно й розбіжно почали співати "Як умру, то поховайте"...

Заносилось на скандал або демонстрацію, і в ложі всі повставали, щоб іти. Під цей галас Мері, підводячись з стільця, спитала мене тихо:

— А ви б згодні стати Степаном, якби я була Яриною?

— Безперечно! — в захваті відповів я, мало не застогнавши від божевільного щастя, що раптом сповнило моє серце від її слів. Але Мері пильно подивилась на мене, примружила очі й усміхнулась. І я завмер від її посмішки. Щось хиже, як у кішки, коли вона схопить мишеня і ось-ось запустить у його тремтяче м'ясо пазури, блиснуло на мить у зелених очах Мері. І вона таки запустила свої пазурки глибоко в мою душу.

— А я б... я б ніколи не могла стати отакою "Яриною". Мері грубо, ніби копіюючи когось із дійових осіб п'єси, вимовила це ім'я, що вже стало мені дорогим.

— Хіба вам не здається, що це занадто банально? — жбурнула вона мені на прощання заучену від когось фразу, яку я вже не раз чув з її уст, і, одкинувши рвучким рухом голови свої коси назад, подалась за Анемподистом, що останнім виходив із ложі.

Я навмисне затримався, щоб змішатися з публікою і не попастись більше на очі Кузьмінім-Караваєвим.

Мені плюнуто в душу, і саме тоді, коли моя душа в пориві святої наївності найбільше розкрилася перед Мері. Але і враження від вистави було таке велике, що не могло розвіятись навіть після цієї образи. Різні, протилежні думки й почуття роїлись у моїй голові, і мені треба було як слід у всьому розібратись.

Темними вулицями и провулками я повагом ішов додому, думаючи водночас і про

Мері, і про Ярину, і про Степана, і про весь мін народ...

Отут би вже й поставити крапку і більше до Кузьмініх-Караваєвих — ні на поріг. Та треба було, мабуть, дістати ще одного доброго стусана, щоб я остаточно повернувся на те місце, де мені й належало бути.

Днів через три я знову пішов надвечір до Кузьмініх-Караваєвих. Не можна ж бо, справді, так раптом, без видимої причини зникнути й дати привід до всяких пересудів. Що подумав би Анемподист, який усе ж непогано до мене ставився? Він, безперечно, сприйняв би моє зникнення як бойкот, як демонстративний осуд його поведження з Зіною, або, ще гірше, — за скритий прояв ревностів до цієї гарненької, але бридкої мені після її смішків у театрі Зіни. Та й самій Мері треба було показати, що хай, мовляв, не дуже заноситься своїми кошачими зеленими очима, які тепер для мене ніщо перед незрівнянною красою душі мужицької Ярини!

Але це треба було передусім практично довести самому собі — виявити, чи ті очі ще ваблять мене, чи я вже звільнився з-під їхньої страшної влади.

Я прийшов, як виявилось, дуже до речі, бо Микола Миколайович, Анемподист і великий аматор преферансу, наш повітовий поліцейський справник Слатін саме сідали на веранді за ломберний столик, щоб почати "пульку".

— Ну, ось і четвертого партнера бог послав! — радо вигукнув одягнений у білий, свіжовипрасуваний костюм Микола Миколайович і показав мені за столиком місце насупроти себе.

— Ласкаво прошу!

Хоч грали тут "по маленькій", тільки для розваги, і я під керівництвом Анемподиста опанував уже правила гри і не боявся пошитись у дурні, але грати мені не хотілося ні раніше, ні тим більше тепер. Гра — повільна, забарна, а мені так кортіло мерщій стати до словесного турніру з Мері, яку я зустрів на східцях веранди. Вона усміхнулась мені підкреслено привітно й пильно подивилась на моє лице, немовби в театрі нічого не сталося між нами. Ніж грати в преферанс у таке елегійно-чудове надвечір'я, я охотніше погодився б навіть постояти мовчки коло Калерії Олександрівни, яка в глибині веранди, боячись одночасно і сонця, і протягів, сиділа в плетеному кріслі й читала черговий французький роман. Я ніколи не бачив у її руках інших книжок, і мені здається, що читати все не по-французьки написане, навіть і російську класику — вона вважала за "моветон". Як і завжди, вона велично простягла мені до поцілунку руку і попросила покликати Кіті, яка віддалік на алейці бавилась у серсо². Я радо виконав її доручення, Іле це не врятувало мене від картярського столика, де Микола Миколайович уже взяв із свіжої колоди карти й урочисто проголосив:

— Вісім чирва!

— Пас! — невдоволено буркнув на відповідь хрипким басом огрядний справник, ворущачи, як прусак, довгими, Хвацько закрученими вгору вусами. Я бачив його в Кузьмініх-Караваєвих не раз, і, скільки пам'ятаю, йому завжди не щастило в карти. Він тяжко переживав свої копійчані програші і, щоб приховати від інших хвилювання, раз у раз вискакував з-за столу й бігав до телефону. Він дзвонив то до поліцейської управи, то

до пожежної команди, то раптом на вокзал чи, нарешті, в тюрму. Бачачи його перший раз, можна було подумати, що він, обтяжений державними обов'язками, почував себе в нашому тихому повітовому місті, як на вулкані, весь час сподіваючись заколотів, пожеж, катастроф і втеч з тюрми. Він і сьогодні через півгодини вже розпочав свою біганину до телефону, від чого став Позіхати не тільки Анемподист, але й сам Микола Миколайович. Про мене ж — годі й казати. Я ненавидів його не стільки за те, що він був у повіті найвищим поліцейським стовпом (у мене ще не було тоді конфліктів з поліцією), скільки за неможливе затягання гри. Тим-то я дуже зрадив, Коли на веранді з'явилась із самоваром у руках Зіна й почала на великому столі готувати вечірній чай. Це могло на якийсь час перервати гру, а може, й зовсім звільнити мене від неї.

— Віст! — вигукнув, повернувшись од телефону, заклопотаний справник і підніс руку з жировим королем.

У цей час десь у дворі люто загавкав Рекс і забряжчав ланцюгом, на якому його тримали вдень. Це був здоровезний, дворовий псяра, гроза жебраків, прохачів і всякого дрібного люду, що боязко заходив іноді в подвір'я земського начальника. Мабуть, чуючи нюхом мою плебейську породу, Рекс недолюблював і мене, і незважаючи на мої часті відвідини, завжди сердито гарчав, тільки-но з'являлась у дворі моя постать. Зараз він шаленів од люті, не маючи через ланцюг змоги пошматувати зухвалого нахабу, що перся з двору до хвіртки в панський сад. Я саме спасував у картах і прислухався до собачої гавкотні, коли хвіртка рипнула і з неї вийшла, несміливо озираючись навкруги, сільська баба. З свого місця я перший побачив її чорну керсетку, мережану сорочку й темну, зав'язану вгорі хустку. Тихо ц обережно переступала вона, як по ковзкій кризі, по присипаній піском алеї, наближаючись до ґанку. Майже нечутно звелася сходами нагору й стала край веранди. Зіна, побачивши її, впустила з несподіванки чайні ложечки на стіл і кинулась їй назустріч, немовби хотіла перейняти стару.

— Ніззя. Ніззя сюди, мамо! Ідіть на кухню підождите. — Стривай, доню, мені до панів треба.

— Та ніззя ж, кажу! — заступила їй дорогу Зіна, червоніючи по самі вуха за свою матір.— І як то ви, мамо, претесь, не питаючись, буцім це вам десь у селі!..— дорікала вона старій і, щоб виправдатись якось перед панями, обурено висловила здогад: — Це чи не Афонька здуру пустив їх сюди?..

— А в чому, власне, річ? — спитав, обертаючись на стільці, Микола Миколайович і поклав на стіл, карти.

Це збадьорило стару. Вона ступила крок наперед і низько вклонилася.

— До вашої милості, паночку,— зробіть ласку, пустіть Зіньку...

— То-есть, как зто — сделайте "ласку"? Куда пустить? Зачем?

— Та ото ж я і кажу: дівка вже на порі стала, скоро вже й рушники подавати треба...

— Постой, постой, матушка! Зто какие же "рушники"? — і, обертаючись до справника, спитав, що означає "на порі". Справник пошепки, оглядаючись скоса на Калерію Олександрівну й Мері, пояснив це, видимо, якось по-своєму, бо лице Миколи Миколайовича видовжилось, і він перевів свої очі, які від подиву стали ще лупатішими,

на зашарілу Зіну.

— Пікантно! А я і гадки не мав...

— Та це ж вони говорять,— втрутилася Зіна, відчуючи щось недобре в поясненні справника,— вроді як заміж треба мене видавати...

— Замуж? — не сховався з дива Микола Миколайович.— За кого — замуж?

— Та за Данила ж! Там такий роботящий парубок...— стрепенулась стара, зрадівши, що розмова підходить ніби до діла.

Однак Микола Миколайович і далі не міг ніяк добрати ладу:

Позволь, матушка! Допустим — замуж, но к чому приплела эти свои "ручники"? Стара вибачливо усміхнулась, немовби це не пан, а дурне дитя бозна-що лепетало, і повчально промовила:

— Не плетуть їх у нас, паночку, а — тчуть. А потім сама дівка їх вишиває. Закон так велить.

— Це щоб старостам подавати... — вдруге пояснила Зіна, соромливо потупивши очі.

— Хоть убейте, ничего не понимаю! — знизав плечима Микола Миколайович. — "Сначала чтут, а потом вышивают! Девка какая-то, старосты почему-то... И вдобавок утверждает еще, что этого закон требует!.. Вы не понимаете, Никанор Петрович, что-нибудь в этой околесице? — залупав очима на справника Микола Миколайович і похитав головою...— До чого ж бестолковий народ! Двух слов Связать не может!..

— Нет-с, это не то! — авторитетно заперечив справник і підвівся з стільця. Вы вот либеральничаете с ними, Николай Николаевич, а я всегда говорил и говорю — этому народу нельзя спуска давать!

Пройшовшись по веранді, щоб трохи прохолоннути від гніву, який на нього наганяла своєю присутністю баба-мужичка, справник метнув на неї обурений погляд і безапеляційно сказав:

— Я-то ведь знаю их! Ни одного порядочного человека во всей деревне не найдешь! Все мошенники, обманщики, лгуны!..

Баба потерпала від страху, бачачи, як розлютилося начальство.

Адже всі його гнівні слова вона сприймала на свою адресу. Чи вона не розчула, чи не второпала останніх слів справника, але звела вгору, як на молитві, очі й перехрестилася.

— Матінко божя! Уже й чаклуни! Та я й не чула, щоб у нашому селі хто до чаклування вдавався. Ось хоч і забожусь на тому! То вже, папочку, ви надарма таку пеню на мене наводите...

— Слышите, слышите! — тріумфуючи, мов піймав бабу на гарячому, звернувся до всіх справник, потрясаючи в повітрі руками. — Врет и не краснеет! Слышите: я подвел ее под какую-то пеню за что-то! А ведь я ее, мерзавку, первый-то раз в жизни вижу!.. Нет, только вот так их всех держат! — і він стиснув міцно кулака, блиснувши масивною обручкою на волосатім пальці.

— А що таке "чаклуни"? — тихо спитала мене збоку Мері і, почувши мою відповідь, аж застогнала, регочучи.

Она говорит — "колдуны",— згинаючись од сміху, намагалась пояснити Мері справникові, але той, не розуміючи гаразд причини сміху й невдоволений, що в розмову лізуть молодші, сердито обірвав її:

— Да я же собственными ушами слышал только что, как она сказала "щелкуны", а не "колдуны"!

Від цих "щелкунів-колдунів" гучно реготав тепер, заплющуючи очі, й сам Микола Миколайович. Його почала навіть потішати кумедна Зіньчина мати, і він був не від того, щоб його й далі смішили, та й хотілося подратувати Никанора Петровича: він ставився до справника трохи іронічно, вважаючи в глибині душі за обмеженого реакціонера й бурбона. Через те Микола Миколайович навмисне напустив у свій голос штучного меду і досить прихильно спитав стару:

— Так, значить, замуж, матушка? Мн-да... А хто же он, зтот герой романа? Как его?..

— Ні, не за Романа, а за Данила, за Бондаренка. Там такий...

— Уверен, что такой же негодяй, как и все! — перебив бабу справник, що ніяк не міг досі очуматись.

— Та він же, як і батько його покійничок — нехай царствує,— бондар, і добрий бондар, а ви на нього чогось отак визвірились...— спробувала було захистити репутацію свого майбутнього зятя баба, але справникові при останньому бабиному слові урвався терпець, і він, забувшись, гаркнув на бабу:

— Молчать!

Становище набирало небажаної гостроти, і Зіна вирішила сама перепросити перед справником за свою недотепу-матір.

— Звиніть їм, пожалуйста! Вони, як необразовані, темні, скажуть, то ніякого обхожденія не іміють...— і до матері: — І чого ви, мамо, з своїм Данилом лізете, даже не понимаю!

— Но тебе-то зтот Данило нравится? — спитав Зіну Микола Миколайович, бажаючи повернути на смішне.

— Нужні вони мені з тим Данилом! — образливо накопилила губу Зіна.— На таких Данил у городі й не гляне ніхто!

Я весь час мовчав. Мене не смішила розмова Зіньчиної матері з Кузьмінім-Караваєвим та справником. То були два різні світи, що ніколи не могли порозумітися. Між ними була така страшна прірва, яку годі переступити. А коли хто й пробував переплигнути, як Зінька, той калічився набезвік. Та як же міг я опинитись на панському боці цієї прірви, коли мені годилось би стояти поруч цієї баби, що так нагадувала і своїм виглядом, і своєю мовою мою матір? Це ж вона, моя покійна мати, сказала колись мені, як свій заповіт: з панами не водись, з багатими не знайся... Як же я міг переступити через її останнє святе слово?..

Бачачи, як із Зіньчиної матері роблять тут посміховисько, я почував сором за те, що сидів за одним столом із справником та Кузьмінім-Караваєвим, і водночас обурення. Дух бунтівничих Базарова й Волохова, пригашений в мені дворянськими очима Мері,

дух палкого Інсарова знову сповнювали мене, але вже не тільки як уподобані літературні образи, а як частина моєї душі. Вони перепліталися між собою і виливались у якесь нове, ще не гаразд усвідомлене почуття, яке почало клекотіти в мені після недавньої вистави українського театру.

Я спалахнув і підвівся, коли справник крикнув на бабу "молчать!". Та цього ніхто не помітив, бо тоді увага всіх була звернута на нещасну Зіньчину матір, що стояла, як на позорищі, серед веранди. З неї сміялися, кепкували, на неї гримали, ось уже й рідна донька відкинулась од неї і ладна була зо всіма ганити свою засмучену матір.

— Бодай же тобі, доню, добра не було, як ти так образувалася в тому городі! — сказала тихо стара на останні зухвалі Зіньчині слова, а мені аж мороз пройшов поза шкірою. "Образувалася"!.. Та це ж достоту слово моєї матері, що колись вона з докором сказала мені, як перший раз я приїхав додому з гімназії. І такі ж сльози, як зараз у Зіньчиної матері, полились тоді в моєї матусі! Гіркі сльози образи й жалю...

Зневажена, скорботна й похила, пішла вона східцями геть, низько схиливши голову. І тоді враз щось стиснуло Моє серце. Таж це пішла назад од Зіньки на село не тільки її мати,— то поверталась до своєї далекої могилки на сільському кладовищі і моя матуся. Єдина, неповторна...

Я з грюкотом одсунув стільця й прожогом кинувся за нею.

— Куди ти? Чекай! — крикнув мені позаду Анемподист. скочивши з місця, та я і сам спинився на першій сходинці. Я оглянув їх усіх, починаючи від Мері, на якій затримались востаннє мої очі, і з невідомою мені силою, що виросла десь у моїх грудях і сама промовляла за мене, сказав:

— Я не можу бути там, де зневажають мій народ! Ці слова прохопилися в мене скоромовкою, як заздальгідь приготована фраза, і від хвилювання голос мій кумедно зірвався на слові "народ". Хоч у тому стані я не годен був нічого бачити перед собою, але іронічну посмішку Мері я все ж таки помітив. І це розв'язало все. Не тямлячи себе, я, захлинаючись, майже крикнув, мов дав гучного ляпаса:

— Таж ви... ви всі тут не варті... Не варті й брудного мужицького нігтя цієї баби!

Позад мене істерично зойкнула Калерія Олександрівна, кричав, розмахуючи руками, справник: — Ось до чого доводить лібералізм!.. — Та мене як одрубало від них.

Коли ми вдвох із Зіньчиною матір'ю переходили через двір, Афонька стояв коло Рекса, що вже настовбурчив на нас гострі вуха. Афонька зацитькував пса, звільна гладячі його по спині. Коли ми наблизились, він подивився смутними очима на стару і тяжко зітхнув:

— Эх, милая! Поди, не легко-то с барами договориться! Я підбіг до Афоньки і міцно потиснув його зашкарублу, здорову, як у ведмеда, долоню. Афонька за звичкою підняв другу руку почухати під шапкою і невиразно, чи то ніяковіючи, чи виправдовуючись, промимрив:

— Чего уж там!.. Это, стало быть,— к примеру, как значит, если понять человека нужно...

Він подався в сутінках червневого вечора до стайні, а я з Зіньчиною матір'ю вийшов

з двору Кузьмініх-Караваєвих...

— От і вся вам казочка! — закінчив, журно усміхаючись, гість.— Добрих фей у ній мало, та де їх було і взяти нам у ті часи, але про всяку чортівню, що водилась у тодішньому житті, я розповів вам таки багато.

Семикласник Юрко, забувши про закордонний фільм, якого хотів сьогодні подивитись, і неприготовану алгебру, слухав старого, затаївши дихання. Не все в цій розповіді було йому цілком зрозуміле, про багато чого він почув сьогодні вперше, але враження було велике, і він, дарма що оповідання скінчилось, ще не міг зійти думкою на щось інше.

— Ну, а як же далі, дядю Ваню? — спитав він за хвилину.— У восьмому класі ви знову сиділи на одній парті з тим Анемподистом.

— Ні, більше я не бачив ні Анемподиста, ні Мері, ні кого іншого з їхньої сім'ї. Чи Кузьмін-Караваєв дістав підвищення чином, чи з яких інших причин, бо саме почалася тоді перша імперіалістична війна, тільки наприкінці літа вся їхня сім'я виїхала з нашого міста. Справник Слатін лишався в нас і, видимо, щось казав про мене директоріві гімназії, бо той почав пильно приглядатись до мене. Та я знову був першим учнем у класі і скінчив гімназію з золотою медаллю. Через три роки революція, що вибухнула в нашій країні, змела і того Слатіна. Гадаю, що й Кузьмініх-Караваєвих десь змило теж далеко з нашої землі.

Гість підвівся прощатись, але тут його затримав ще на хвилину Михайлик, який давно вже розв'язав арифметичну задачу і затаївся, нишком слухаючи й собі оповідання пенсіонера:

— А чого ж ви, дядю, того справника не вбили? Я б на вашому місці його з пістолета або з автомата — прраз і нема!

Гість усміхнувся і погладив Михайлика по голові:

— Сплохував я, виходить, хлопче. Нічого не скажеш!

Визнаю... Ну та ви, бачу, такі ростете, що не сплохуєте, як буде треба! Авжеж ні?..